

А.Л.КОТЕНКО*

ДО ПИТАННЯ ПРО ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОСТОРУ В ЖУРНАЛІ «ОСНОВА»

Розглянуто публікації журналу «Основа» крізь призму нової просторової історії. Редактор та автори журналу активно переслідували мету конструювання українського національного простору, систематично привертаючи увагу своїх читачів до просторової проблематики, наприклад, до питань дослідження території, населеної українським етносом, заохочення національного туризму чи творення перших національних місць пам'яті. Підкреслюючи цю сторону діяльності співробітників «Основи», автор статті намагається привернути увагу до просторової складової націоналізму, яка зазвичай ігнорується дослідниками.

Нехай же ані великороси, ані поляки не називають своїми землі,
заселені нашим народом!
М.Костомаров (1860 р.)

Як із Курської губернії уїдеш у Харківську, то так тобі стане легенько, мов на крилах тебе підняло... Та з сього боку Харкова ще не так; з Липець наша Україна теперечки якось Московщиною дивиться: намісць шинків – прокляті кабашина, постоялі двори на московський лад; скрізь по дорозі тягнуться московські однокінні теліги, одна до одної попричеплювані, як фіґи на личку; куди не глянь, усе пилипони з рижими бородами, у лаптях, аж занудить на них дивлячись. Так, бачите, з сього боку, кажу, ще не так, а от як перехописся через річку Харків, то хто б не сказав, що се Божа сторона!
О.Стороженко (1861 р.)

У 1888 р. американське Національне географічне товариство започаткувало «National Geographic» – найвідоміший на сьогодні часопис, присвячений географії. Хоча спочатку цей тоненький журнал із теракотовою обкладинкою розміром в octavo, який було засновано для «поширення та підвищення рівня географічного знання», переважно критикували за його наднауковий рівень і поширення цього знання лише серед тих, хто й так уже все знав, відлякуючи решту, саме він, випередивши всі подібні аналоги інших географічних товариств (передовсім найпрестижніших на той час Лондонського та Паризького), став найпопулярнішим у світі географічним виданням¹. У цій статті ми хотіли б розглянути під новим кутом зору вже українське видання, що почало виходити у Санкт-Петербурзі за 27 років до американського, але зробило принаймні не менше для привертання уваги своїх читачів вже до українського національного простору. На нашу думку, «Основа: Південноросійський літературно-вчений вісник», що була започаткована В.Білозерським у січні 1861 р. і друкувалася до лютого – березня 1863 р. (час останнього цензурного дозволу на випуск листопадової

* Котенко Антон Леонідович – старший викладач Національного університету «Києво-Могилянська академія».

E-mail: akotenko@ukma.kiev.ua

¹ Про історію «National Geographic» та Американського географічного товариства див.: Bryan C.D.B. The National Geographic Society: 100 Years of Adventure and Discovery. – New York, 1997; Grosvenor G. The National Geographic Society and its Magazine: a History. – Washington, 1957.

книжки журналу й час її появи)², стала першим виданням, автори якого цілеспрямовано порушували питання територіалізації українського націоналізму та концептуалізували стосунки українського населення й території, таким чином перетворюючи свій часопис на уявний аналог «National Geographic» українською мовою (якого, до речі, і досі немає). Незважаючи на те, що «Основа» за-служено отримала велику увагу науковців, намагання її авторів конструювати український національний простір досі залишаються неоціненими³. Крім того, цією спробою показати, яке місце займав простір в уявленні творців «Основи», ми хотіли б привернути увагу до просторової складової українського націоналізму, що до сьогодні також не викликала інтересу в дослідників⁴.

Насправді ж простір незаслужено забутий істориками, оскільки в усіх їх історіях завжди присутнє місце дії, хоч дуже часто й суб'єктивне та не беззаперечне⁵. У цій статті ми виходили з традиції розгляду просторових (геогра-

² Дудко В. Журнал «Основа» у жандармських матеріалах // Спадщина: Літературне джерелознавство: Текстологія. – Т.2. – К., 2006. – С.36 (прим.89).

³ Попередні дослідники відзначали роль журналу переважно для розвитку української мови, історії, літератури (див.: *Бернштейн М.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. – К., 1959; *Дудко В.* Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київська старовина. – 1998. – №2. – С.155–178; *Його ж.* Аудиторія журналу «Основа» (1861–1862): кількісний вимір // Там само. – 2001. – №6. – С.73–85; *Його ж.* «Каракозовська історія» і доля архіву «Основи» // Україна модерна. – 2010. – Ч.5 (16). – С.199–226). На зацікавлення «Основою» в Галичині у контексті її «всеукраїнськості» раніше звертав увагу С.-Ю.Пеленський, а сьогодні «галицько-основ'янські» сюжети в кількох своїх статтях розглядає лише В.Дудко (див.: *Дудко В.* Стаття Івана Лашнюкова «Об отношениях галицких русинов к соседям» (1862): атрибуція, проблематика, контексти // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 2006. – Вип.10/11. – С.362–368; *Його ж.* Галичина в неопублікованому листуванні Івана Аксакова з редактором «Основи» Василем Білозерським (1861) // Записки Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаника. – Л., 2008. – Вип.16 (1). – С.426–434).

⁴ Перші подібні праці лише почали з'являтися. Зокрема, ранньомодерними та модерними територіальними уявленнями про Україну, Литву й Польщу займається сьогодні Н.Яковенко (див.: *Яковенко Н.М.* Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича) // Україна XVII ст.: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В.М.Нічик. – К., 2005. – С.475–509; *Її ж.* Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. – Т.1: Ідентичність. – К., 2009. – С.57–95; *Ей же.* «Польша» и «Литва»: семантика пространств взглядом из Киева (середина XIX – начало XX вв.) // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai paratvairai. – Vilnius, 2009. – S.213–235). Статті С.Єсельчика та А.Заярнюка стосуються творення українського національного простору, а саме національного освячення території за допомогою творення окремих місць пам'яті (див.: *Єсельчик С.* Творення святині: українофілі та шевченкова могила в Каневі (1861–1900) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х., 2005. – Т.11. – С.43–58; *Zayarnyuk A.* Mapping Halychyna: Constructing the Ukrainian National Space in Habsburg Galicia // Identität – Kultur – Raum: Kulturelle Praktiken und die Ausbildung von Imagined Communities in Nordamerika und Zentraleuropa. – Wien, 2001. – S.123–139). Як приклади нової історії кордонів нещодавно почали з'являтися праці вієнських істориків (див.: *Adelsgruber P., Kuzmany B., Cohen L.* Kleinstädte entlang der galizisch-wolhynisch/podolischen Grenze. Ein Vergleich // Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas. – 2007. – №2. – S.232–263; *Idem.* Getrennt und doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland. 1772–1918. – Wien, 2011; *Kuzmany B.* Brody. Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert. – Wien, 2011; *Idem.* Center and Periphery at the Austrian-Russian Border: The Galician Border Town of Brody in the Long Nineteenth Century // Austrian History Yearbook. – 2011. – Vol.42). Крім того, нещодавно в університетах Торонто та Род-Айленда було захищено дві докторські дисертації, що стосуються уявлення українського простору: С.Біленького – про першу половину XIX ст. (див.: *Bilenky S.* Eastern Europe in Search of a Nation: Romantic Nationalism and Imagined Communities in Ukraine, Poland, and Russia, 1830s – 1840s. – Toronto, 2007) і С.Сірела – про «довге» XIX ст. (див.: *Seigel S.* Blueprinting Modernity: Nation-State Cartography and Intellectual Ordering in Russia's European Empire, Ukraine, and Former Poland-Lithuania, 1795–1917. – Providence, 2006); утім, через свої екстенсивні часові та територіальні рамки остання не вирізняється глибиною аналізу.

⁵ *Шлєггел К.* Берлін. Восточный Вокзал. – Москва, 2004. – С.27.

фічних) уявлень передовсім як культурних та соціальних конструктів, що, однак, виробляються, як указував А.Лефевр, інакше «від кілограма цукру чи ярда тканини»⁶. З огляду ж на застереження В.Брюгемана про те, що «земля ніколи не є просто багнюкою, але завжди багнюкою, що наділена соціальними значеннями з історичного досвіду»⁷, ми хотіли б також підкреслити тут значення території для будь-якого національного руху, не лише українського: через схожі процеси конструювання території в XIX ст. проходили представники кожного національного проекту, що прагнули перетворити володіння «своєю» землею на одну з підстав для власного самовизначення та незалежності⁸.

Середина XIX ст. стала початком інтенсивного розвитку географії в Російській імперії. У першу чергу завдяки утворенню в 1845 р. Російського географічного товариства країна почала приділяти активну увагу своїй території, а особливо на хвилі реформ 1860–1870-х рр. та Польського повстання 1863 р. – західним землям і кордонам. Ці терени повинні були перетворитися на досліджені, а їх населення мало бути пораховане та класифіковане, що стало особливо важливим після скасування кріпацтва. Водночас, із піднесенням в імперії національних рухів на території власних етнічних груп почала претендувати й місцева інтелігенція. Зокрема, як імперська влада, так і національні діячі приділяли посилену увагу картографуванню⁹.

У цей же час у Петербурзі навколо щойно започаткованого журналу «Основа» та за активної участі колишніх учасників Кирило-Мефодіївського товариства розпочалося формування «українського націоналістичного дискурсу з типовою для нього увагою до питання про самостійність української мови, а також до історії і до проблеми національного характеру»¹⁰. Водночас, крім мови та історії, пильна увага редактора та авторів видання була прикута й до територіального виміру націоналізму.

⁶ *Lefebvre H.* The Production of Space. – Oxford, 1991. – P.85.

⁷ Цит. за: *Hastings A.* Holy lands and their political consequences // *Nations and Nationalism*. – 2003. – Vol.9. – P.29.

⁸ Див., напр., історії творення балканських націй (*White G.* Nationalism and Territory: Constructing Group Identity in Southeastern Europe. – Lanham, 2000; *Wilkinson H.* Maps and Politics: a Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia. – Liverpool, 1951); Литви (*Petronis V.* Constructing Lithuania: Ethnic Mapping in Tsarist Russia, ca. 1800–1914. – Stockholm, 2007); Німеччини (*Herb G.* Under the Map of Germany: Nationalism and Propaganda, 1918–1945. – New York, 1996); Росії (*Миллер А.* Империя и нация в воображении русского национализма // Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. – Москва, 2010. – С.217–240); Угорщини (*Popova I.* Nationalizing Spatial Practices: Hungarians and the Habsburg Empire, 1700–1848: PhD dissertation. – Budapest, 1999); Франції (*Nora P.* Rethinking France: Les lieux de mémoire. – Vol.2: Space. – Chicago, 2001; *Sahlins P.* Boundaries: the Making of France and Spain in the Pyrenees. – Berkeley, 1991; *Weber E.* In Search of the Hexagon // *My France: Politics, Culture, Myth*. – Cambridge, 1991. – P.57–71).

⁹ Сьогодні існує вже багато подібних досліджень щодо інших держав/націй. Див., напр., історію індійського випадку: *Edney M.* Mapping an Empire: the Geographical Construction of British India, 1765–1843. – Chicago, 1997.

¹⁰ *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении. – Санкт-Петербург, 2000. – С.79.

Свій інтерес у просторових питаннях редакція «Основи» задекларувала одразу в програмі часопису, вказавши, що його буде присвячено «життю та природі південного краю». Зокрема, третім програмним пунктом значився «народопис», а п'ятим – «землезнавство, природознавство, медицина в їх стосунку до південно-російського краю». Окремою рубрикою журналу мали бути «обласні відомості», а в його восьмому відділі передбачалося розміщувати повідомлення про «все гідне уваги в літературі та мистецтвах стосовно південноросійського народу і надання дослідникам південноросійського краю можливості стежити за тим, що видається з цього предмету в Росії, Польщі й за кордоном», маючи на увазі природу, економіку та культуру «цього краю»¹¹. Тут же, у програмі, її автори спробували попередньо визначити, про що йшлося під «своїм», зазначивши, що

«край, вивченню якого буде присвячено „Основу“, населений переважно південноросійським народом. Хоча в Бесарабії, Криму і Землі Війська Донського переважає населення не південноросійське, але ми включаємо й ці області в коло нашого вивчення, як тому, що вони не мають ще своїх періодичних органів, так і тому, що вони перебувають у безпосередньому промисловому і торговому зв'язку з іншими південноросійськими землями»¹².

Зважаючи ж на те, що місцева «географія, природні багатства, умови клімату та ґрунту і вплив їх на образ життя, на заняття і здоров'я народу зрідка були предметом докладного вивчення й залишаються маловідомі науці»¹³, та беручи до уваги недостатню кількість подібних матеріалів, редакція заохочувала читачів надсилати власні статті, що могли допомогти всім разом краще пізнати свою країну.

Сама вона почала виконувати це завдання вже з першого числа часопису, де вийшла стаття М.Левченка про «місця проживання та місцеві назви русинів». У ній автор на основі власних спостережень за типом головних уборів, будівель, а також мовою населення стверджував, що «в наш час південноруси, малоруси, чи, правильніше, русини живуть у Росії суцільною масою, у губерніях: Полтавській, Харківській, Київській, Волинській і Подільській, а також у землі чорноморських козаків», а, крім того, у частинах Чернігівської, Курської, Воронезької, Катеринославської та Херсонської, Таврійської, Люблінської і Гродненської губерній, Бесарабській області, Царстві Польському, Азовському градоначальстві, у Галичині, Угорщині, Буковині, на Волзі, у Сибіру, за Байкалом і в Добруджі»¹⁴. Детальніше і ґрунтовніше продовження стаття М.Левченка знайшла у циклі «Короткий географічний огляд краю, населеного

¹¹ Основа. – 1861. – №1. – С.6.

¹² Там же. – С.1. Загальна ж кількість населення краю визначалась в 14 млн осіб (див.: Объяснение неудобопонятных южнорусских слов, содержащихся в 1-ой книжке «Основы» // Там же).

¹³ Там же. – С.5.

¹⁴ Левченко М. Места жительства и местные названия русинов в настоящее время // Там же. – С.263–266. Пізніше редакція вказувала, що М.Левченко надіслав навіть «поспит (пробу – А.К.) своєї народної земліписі (Русинська родина)», але її не було видано (див.: Там же. – №7. – С.34).

південноросійським (українським чи малоросійським) народом»¹⁵. Його автор (І.Маркович¹⁶) уже набагато впевненіше і навіть науково вказував, що

«країна, населена південнорусами (українцями, малоросами), займає частину Східної Європи. Протяжність її з заходу на схід займає майже 20 градусів довготи, тобто від 38 до 58 градусів східної довготи, що складе більше 1800 верст. Найбільша її довжина з півночі на південь простягається до 900 верст, тобто від 44 градусів 30 минут до 53 градусів 45 минут північної широти. Із розгляду кордонів Південної Русі читачі побачать, що край цей має досить різноманітну фігуру і входить до складу двох держав: Росії та Австрії; менша частина його (одна чотирнадцята) належить останній. [...] Простір земель, населених українцями, у точності визначити не можна, але, приблизно, він складає більше 10 870 кв. географ. миль, з яких на австрійські володіння в Галичині, Угорщині і Буковині приходить близько 1650 миль. На всьому цьому просторі знаходиться 14 300 000 жителів, які говорять південноросійською мовою («южнорусским языком» – А.К.). Таким чином, за простором Україна чи Малоросія перебільшує Францію на тисячу географічних миль, а за абсолютним населенням поступається Іспанії двома мільйонами жителів»¹⁷.

У продовженні розповіді йшлося про природний характер цієї місцевості, її гори, рівнини, річки й озера, лісову та степову зони, клімат, ґрунти, корисні копалини. Тут же однією з бід краю, що заважала розвитку цієї місцевості, називалось погане сполучення між різними його частинами:

«Край, який ми описуємо, не багатий дорогами, такими необхідними для розвитку промисловості: на всьому його просторі є лише одна залізниця, якою відкрито рух; це дорога з Кракова через Львів до Чернівців; проходить вона австрійською Галичиною і Буковиною. У південноросійських («южнорусских» – А.К.) наших межах залізниця існує лише у планах... Уся Південна Русь, за винятком Галичини і Люблінської губернії, дуже мало має облаштованих шосе, – між тим благодатний чорнозем, за своєю м'якістю, у дощовий час дуже незручний для руху вантажів, до того, що підводи грузнуть у ньому по маточину, а колеса, тягнучи за собою багнюку, збільшуються вдвічі. Водні сполучення майже не подають надії на виправлення: звивиста течія Дністра, пороги на цій річці, на Бузі й на Дніпрі, мінливість фарватера всіх цих річок та Дону, і, нарешті, мілководдя лиманів – надовго залишаться значними перепонами для руху суден. Єдина надія залишається на

¹⁵ *И.М.* Краткое географическое обозрение края, населённого южнорусским (украинским или малороссийским) народом // Там же. – №5. – С.39–58. Наступні дві частини вийшли вже з дещо зміненою й офіційнішою назвою: «Краткое географическое обозрение Южнорусского края» (див.: Там же. – №7 – С.120–138; №11/12. – С.12–25).

¹⁶ *Дудко В.* Ще про авторство «Краткого географического обозрения края, населённого южнорусским (украинским или малорусским) народом» (1861): атрибуційні аргументи // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип.7. – С.499–501.

¹⁷ *И.М.* Краткое географическое обозрение края... – С.39–41. Читача не повинні вводити в оману координати авторової України в 1861 р. порівняно із сьогоднішніми 52°20' та 44°20' північної широти і 22°5' і 41°15' східної довготи, оскільки як нульовий він використовував меридіан Ферро (нині – на 17°39' західної довготи). Як і кілька інших меридіанів, останній вважався нульовим до 1884 р., хоча деякі українські картографи користувалися ним навіть на початку ХХ ст.; зокрема, у 1918 р. П.Тутковський у своїй «Шкільній мапі України» (див.: *Ровенчак І.* Карта України 1918 р. Павла Тутковського // Історичне картознавство України. – Л., 2003. – С.201–206).

побудову сухопутних сполучень, тобто шосе і залізниць. Лише тоді покращиться і сільське господарство, тому що особиста користь, не маючи перепонов, буде найкращим двигуном для його розвитку; а тепер головна зупинка за збутом сільських виробів»¹⁸.

Принаймні на шпальтах «Основи» її автори намагалися подолати цю проблему, знайомлячи своїх читачів з українським простором за допомогою подорожніх записок¹⁹. Потрібно зазначити, що вони майже одразу постали перед проблемою відсутності таких текстів – не просто звітів про мандрівку, оскільки від моменту приєднання Україна була популярним напрямом подорожей для російських чиновників та офіцерів, але травелогів нового типу, які б описували вже національну територію²⁰. Саме тому у журналі не просто друкували подібні матеріали, а навіть заохочували до їх написання.

Зокрема, про це йшлося в передмові до статті А.Шиманова «Про подорож Україною». Випускник Харківського університету і майбутній відомий юрист звернувся до П.Куліша з тим, що він

¹⁸ *И.М.* Краткое географическое обозрение Южнорусского края // Основа. – 1861. – №7. – С.122; №11/12. – С.25. До теми доріг пізніше поверталися й інші автори, які, наприклад, у статтях «Поштові екіпажі» та «Судноплавство по Дніпру» розповідали про появу нового сполучення між Києвом і Москвою, а також нових рейсів між Києвом та Катеринославом (див.: Там же. – 1862. – №3. – С.136–137, 140). Крім того, на відсутність залізниць указували автор «Сучасного південноросійського літопису», котрий писав про небезпеку швидкої появи залізниць у Румунії, що дозволить тій здешевити доставку зерна на Дунай і на ринки (Там же. – №5. – С.11), а також М.Дараган, який застерігав, що «поки не буде прокладено на півдні залізницю, Малоросія залишатиметься країною майже ізольованою, без усяких засобів для перевезення вантажів» (див.: *Дараган М.Н.* После поездки на юг // Там же. – 1861. – №10. – С.112–113). З іншого боку, в одній зі своїх статей Л.Жемчужников указував на небезпечну інтегруючу роль залізниць, коли писав:

«Ви, хто повстає проти Петра за його насильницькі перетворення, ви дієте за його системою. Ви так само силоміць проводите дороги, на свій власний розсуд і кабінетне мислення; ви прагнете провести залізницю з Москви в Київ: залізницю, чого б це не коштувало! [...] Він про простий народ думав як про безмовний матеріал, а ви простий народ поважаєте, ви захищаєте його права і – готові порядкувати останніми його коштами (якби вони були у вашому розпорядженні), щоб притягнути до себе, за допомогою залізниць, нічого не відаючих хохлів не питаючи на те їх згоди»

(див.: *Жемчужников Л.* Замечания о народных песнях // Там же. – 1862. – №2. – С.90). Про схожі речі, але вже під знаком своєї хуторської філософії, писав і П.Куліш (див.: *Листи з хутора* // Там же. – 1861. – №1. – С.316). Про дискусії щодо прокладання залізниць територією України див.: *Варнеке О.* Залізничне будівництво на Україні в 60-х рр. // Записки Одеського наукового товариства при УАН. – 1927. – Вип.1. – С.5–22; *Rieber A.* The Debate over the Southern Line: Economic Integration or National Security? // Synopsis: A Collection of Essays in Honour of Zenon F. Kohut. – Toronto, 2005. – P.371–397. Про залізницю в Російській імперії загалом див.: *Шенк Ф.Б.* Imperial Inter-Rail: влияние межнационального и межимперского восприятия и соперничества на политику железнодорожного строительства в царской России // Imperium Inter Pares: роль трансферов в истории Российской империи (1700–1917). – Москва, 2010. – С.354–380. Про вплив засобів сполучень на процес націєтворення див.: *Deutsch K.* Nationalism and Social Communications. – Cambridge, 1969.

¹⁹ Про подорожі як інтегруючий національний фактор в Європі XIX ст. див.: Turizm: the Russian and East European tourist under capitalism and socialism. – Ithaca, 2006; *Judson P.* Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria. – Cambridge, 2006. *Koshar R.* «What Ought to Be Seen»: Tourists' Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe // Journal of Contemporary History. – 1998. – Vol.33. – P.323–340.

²⁰ Більше про російські «сентиментальні» подорожі в Малоросію у часи романтизму див.: *Синювський В.* Україна в російському письменстві. – К., 1928. – С.17–57; *Толочко О.* Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. – Т.1: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С.266–310. Про травелоги нового типу другої половини XIX ст. див.: *Strachan J.* Romance, Religion and the Republic: Bruno's Le Tour de la France par deux enfants // French History. – 2004. – Vol.18. – P.96–118; *Weber E.* Peasants into Frenchmen: the Modernization of Rural France, 1870–1914. – Stanford, 1992. – P.335.

«бажав би ознайомитись зі своєю обширною Батьківщиною, “Україною обох сторін Дніпра”... п. Шиманов у своєму листі висловив намір присвятити цілий рік на поїздки в різні цікаві для нього місцевості, але вагався через нестачу для цього грошей – спільною в нас перешкодою для тих, хто молоді роки хоче присвятити трудам, які винагороджуються не скоро, трудам, в очах більшості марним, яких результати взагалі сумнівні»²¹.

Після зустрічі з А.Шимановим П.Куліш погодився підтримати таку подорож:

«Відомо, що англійці зазвичай відправляють подорожувати молодь, яка закінчила курс шкільної освіти, що німці, французи, італійці роблять часто те саме... Нема чого й говорити про те, що всякий освічений іноземець добре знає свій народ і свою державу. Одні ми, кажучи загалом, мало звертаємо уваги на цю важливу сторону розумового та душевного розвитку – можливо, тому, що в нас подорожі вкрай незручні та складні з тисячі й однієї причини. Однак варто долати всі перепони, маючи на увазі велику користь не лише для самих подорожніх, але й для всього нашого суспільства»²².

За цією передмовою йшов один із кількох запланованих дописів А.Шиманова про його подорож Проскурівським повітом Подільської губернії, продовження якого, однак, не було²³.

Сам П.Куліш ще раз повертався до теми «недослідженості» України у квітневій «Основі» за 1862 р., де написав:

«У той час, коли десятки тисяч людей різних станів мчать за кордон, щоб побачити Європу на власні очі, один із шанувальників старої європейської громадянськості залишає столицю для того, щоб витратити час та гроші на подорож Україною. Як і багато інших, я теж захопився був нездоланим бажанням освіжити свій російський розум безпосереднім зіткненням із життям західних народів, але мені стало шкода надовго залишити свою Батьківщину. Я подумав: “Європу ми вивчаємо з дитинства, вивчаємо волею й неволею, але ґрунт, на якому ми виросли, народ, до якого належимо, залишаються у стороні, та й сама наука народознавства, особливо у застосуванні до рідного племені, не введена в нас ані в публічну, ані в домашню освіту, і ледве в кількох книгах продемонструвала права свої на нашу увагу”. Подумав я також, що я письменник майже винятково український... а чи багато я присвятив часу на пряме вивчення зображуваних мною явищ в етнографічному відношенні? Адже не більше двох разів, за все моє життя, здійснював я те, що можна назвати подорожуванням Україною!.. Від того і наука народознавства досі перебуває в нас у малечому стані»²⁴.

²¹ Основа. – 1862. – №1. – С.75–76.

²² Там же. – С.76.

²³ Більше про саму подорож А.Шиманов розповів під час допиту в листопаді 1862 р. (див.: Гніп М. Громадський рух 1860 рр. – Кн.1: Полтавська громада. – Х., 1930. – С.96–149). Цікаво, що дев'ятнадцятьма роками пізніше, у 1880 р., О.Кістяківський досить зневажливо схарактеризував ставлення «адвоката Шиманова» до збирання коштів для пересилання їх за кордон М.Драгоманову, оскільки А.Шиманов «готовий на словах жертвувати, але не на ділі, готовий ліберальничати за рахунок чужої, а не власної кишені» (див.: Кістяківський О. Щоденник. – Т.2. – К., 1995. – С.202).

²⁴ Куліш П. Поездка в Украину // Основа. – 1862. – №4. – С.92. Про статтю з такою назвою П.Куліш згадував у листі до М.Юзефовича від 10 грудня 1843 р.:

«Пишу [...] велику історико-філософсько-топографо-філолого-поетичну статтю під назвою “Поїздка в Україну”. У ній хочу представити характеристику задніпровського міста, відмінного від малоросійського, опис місцевості, визначних міст і урочищ, спосіб вираження народного, його домашні звичаї і легенди»

(див.: Куліш П. Повне зібрання творів. – Т.1: Листи, 1841–1850. – К., 2005. – С.32); у листі до М.Білозерського від 24 березня 1844 р. П.Куліш зазначив, що вже надіслав її до редакції «Журнала министерства народного просвещения» (Там само. – С.34); автор коментаря до цих листів, О.Федорук, зазначив, що «ця стаття невідома» (Там само. – С.371 (прим.4)).

Схожі ідеї, хоча й не зовсім у близькій «Основі» лексиці, висловлював з її шпальт і М.Волокітін:

«Незважаючи на те, что південний край можна назвати серцем російського світу, що це не новостворена Амурська колонія, — ми ледве його знаємо, через якусь дивну байдужість до всього, близького вітчизняному. На Амур споряджають учені експедиції, посилають учених натуралістів в Італію, в Іспанію, навіть в Алжир! [...] І як же мало користі приносять ці далекі подорожі! [...] З іншого боку, замініть ці експедиції серйозними подорожами на російській південь, і, напевно, вони швидко принесли б суттєву вигоду»²⁵.

У результаті редакція таки спромоглася отримати кілька текстів, кожен із них тією чи іншою мірою долучився до опису України як території, окремішної від решти імперії, і особливо від власне російських земель. Наприклад, у цьому числі «Основи» за 1861 р. було надруковано розповідь автора, який багато часу провів поза межами України, але нарешті із захопленням і хвилюванням у серці, усвідомлюючи, що «я — українець», повернувся додому:

«Протягом першої доби їзди мені траплялися дорогою бороди, майже всі руді, безкінечні валки на трійках, бідні сільця з димними хатами — немазаними, закопченими димом, бідними, брудними; червоні сорочки поверх штанів, потворні сарафани, що перетягували груди, так і рябіли. Це була ще Велика Росія: мені не те було потрібно. Я квапив ямщиків, насвистував і наспівував якісь мотиви, прагнучи чого б це не коштувало, щоб це були малоросійські, ледве чи не на кожній версті питав, чи далеко ще до рідної губернії? [...] І ось, на другий день, надвечір, я напшовхнувся на валку, — але на яку! — на чумацьку валку! [...] Ефект був найповніший, захоплення моє — неописуване. [...] Я загорнувся в шинель і задумався. Але новий характер картини, що відкривалася переді мною, — велике село (неначе писанка — село!), в яке ми вїхали, — безліч гомінких дітей, що бігали вулицею, молоді дівчата і парубки, стадо овець, яке підняло освітлену сонцем пилюку, пісня, що неслася з іншого краю села, ревіння корів, свіжість вечора після спекотного дня, скрип криниці-журавля — знову розвеселили мене. Ще дві доби дороги, два — три повітових міста, десятка два багатолюдних сіл, нарешті — верст п'ятнадцять степу — і я — вдома!»²⁶.

Ознаками нової території та перетину ментального кордону для подорожніх з «Основи» були відсутність жебраків на станціях²⁷, інші, співаючі, люди²⁸, інші священики²⁹, і навіть інша горілка. Так, один автор засвідчував:

«У Бугаївці перший шинок, стало бути вольниця, стало бути і Малоросія почалася. Скільки разів мені не випало вїжджати в Малоросію, я завжди помічав шинок майже на самому кордоні, і

²⁵ Волокітін Н. Беседы о естествознании на русском юге // Основа. — 1861. — №2. — С.199. Автор має на увазі інтенсивне освоєння росіянами східних берегів Євразії, Сахаліну і гирла Амура, що почалося після закінчення у 1842 р. Опіумних війн та з європейською інтервенцією в Китай. Формальне приєднання Амурської області до Російської імперії відбулося саме в 1858–1860 рр. (докл. про це див.: Bassin M. Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865. — New York, 1999).

²⁶ Ка-на. Мои воспоминания // Основа. — 1861. — №7. — С.48–49.

²⁷ Кулиш П. Поездка в Украину // Там же. — 1862. — №4. — С.93.

²⁸ Л.М. Талант. Физиологический очерк // Там же. — 1861. — №11/12. — С.78.

²⁹ Нелеста Ф. После поездки на Волынь // Там же. — 1862. — №10. — С.47.

в цьому шинку народу всюди без ліку!.. Хто їде в Малоросію – зустріч справляє з вольницею; хто виїжджає в Росію – прощається з шинком, із хорошою вільною горілкою. Великоросіяни, що живуть нерідко за десять верст від кордону, також часто заходять погуляти в шинок. Адже шинок – не те, що кабаку³⁰.

Відповідно, подорож виглядала найпростішим засобом для того, «щоб південний житель зрозумів усі принади своєї Батьківщини»; було достатньо змусити його

«проїхатися на північ, поглянути на бідні поля Великоросії, на луки, вкриті сухою осокою та бідними злаками, на болота, порослі очеретом та жовтою зеленню болотних рослин; лише після такої подорожі він усвідомить своє багатство; і в нього таким же чином пробудяться нові питання, і він схоче ближче познайомитися з природою свого краю»³¹.

Потрібно відзначити, що матеріали, які пропонувалися в «Основі», були чимось більшим від простого описування національного простору – автори змальовували території, якими вони начебто справді мандрували, а тому їх тексти претендували на найвищий ступінь достовірності для тих, хто мав би в майбутньому здійснювати уявні й не зовсім подорожі цими місцями³². Схожою стратегією редакції з представлення країни своїм читачам був друк невеликих історій із життя у різних місцевостях України, таким чином «інтерналізуючи націю»³³, тобто заглиблюючи ідею широкої Батьківщини (у кордонах, описаних М.Левченком та І.Марковичем) у конкретні локальності. Для цього, по-перше, в «Основі» виходили тексти про подорожі окремими регіонами України³⁴; по-друге, вони були тісно

³⁰ Якушкин П. Путевые письма // Там же. – 1861. – №11/12. – С.111.

³¹ Волокитин Н. Беседы о естествознании. – С.199.

³² Саме з цієї причини незнання України і змальовування її, не бувавши там, один із постійних авторів «Основи» – Л.Жемчужников – критикував окремих художників за їх роботи, представлені на виставці в Петербурзькій академії мистецтв (див.: *Жемчужников Л.* Несколько замечаний по поводу последней выставки в С.-Петербургской академии художеств // Основа – 1862. – №2. – С.140). Подібні зауваження висловлювались на адресу «нестерпних, стомлюючих і нудотних» статей Г.Данилевського «З України», критикуючи їх автора за представлення всієї України, базуючись на враженнях лише від Харківської губернії (див.: *Чужбинский А.* Из Украины. Сказки и повести Г.П.Данилевского // Там же. – 1861. – №1. – С.298–306). Роком пізніше у розділі «Бібліографія» з'явилася критична стаття П.Куліша вже про «Поїздки в Південну Росію» самого А.Чужбинського, якого П.Куліш критикував за твердження, що «з часів Петра (*sic*) I-го Малоросія одужала й одноставно усвідомила, що розлив її увійшов у своє нормальне русло, і тихо, щасливо тече за призначенням у величезний лиман Русі, який вливається в океан людства», резюмуючи загалом про книжку: «Шкода місця, яке вона займе на полиці, і часу, який треба вбити, щоб витиснути з неї її сутність» (див.: Там же. – 1862. – №1. – С.41–51). Про різницю між романтиком Г.Данилевським і модерністом та прихильником імперської інтеграції України О.Афанасьєвим-Чужбинським див.: *Clay C.* From Savage Ukrainian Steppe to Quite Russian Field: Ukrainian Ethnographers and the Imperial Russia in the Reform Era // *Ukrainian past, Ukrainian present.* – New York, 1993. – P.18–34.

³³ *Confino A.* Germany as a Culture of Remembrance: Promises and Limits of Writing History. – Chapel Hill, 2006. – P.48.

³⁴ Див., напр., статті про селян, їх життя, проблеми, місцеві ціни, вулиці, будинки, новий і зручний залізничний зв'язок між Санкт-Петербургом і Україною: *Надхін Г.* [Г.Данилевский]. Воспоминание о Новомосковске (из дорожных записок 1861 года) // Основа. – 1862. – №10. – С.12–37; *Дараган М.* После поездки на юг // Там же. – 1861. – №10. – С.106–125; *Переходовець О.* [О.Кониський]. Лист з дороги // Там же. – С.145–148; *Левченко М.* Степные письма // Там же. – №11/12. – С.1–9; *Павлов К.* О полевом хозяйстве в Бессарабии (г.Бендеры, 4 июня 1862) // Там же. – 1862. – №7. – С.58–62; *Шаповал К.* [П.Шохин]. «З подорожника» від Полтави на Харків // Там же. – 1861. – №8. – С.92–101; №11/12. – С.111–116.

пов'язані з новинами місцевих кореспондентів часопису – дописувачів розділу «Вісті». Хоча переважно їх статті стосувалися Полтавщини, усе ж протягом двох років існування журналу там з'являлися новини не тільки з усіх «українських» губерній, але й від українців з інших частин імперії – наприклад, із Сибіру, Саратовщини або Оренбурга³⁵. Цю ситуацію ще за кілька років до «Основи» (у 1859 р.) влучно описав П.Куліш, твердячи, що «Південна Русь чи Україна ніби втратила свої етнографічні межі й розкинулася колоніями від Південного моря до Північного і від моря Варязького до Східного океану»³⁶.

Слід підкреслити, що редакція журналу не просто розміщувала матеріали з «усіх кутків» України, але й за допомогою діалогу зі своїми авторами буквально витворювала її карту з топонімікою. Так, наприклад, у своєму листі до В.Білозерського від 5 серпня 1861 р. Д.Пильчиков із Полтави вказував, що в українській мові річку Ворсклу в називному відмінку слід писати через [o], а не [a], адже «так називає цю річку тутешній народ... Напевне, російські географи минулого століття, вимовляючи українське «о» як «а», переробили на «Ворскла»»³⁷. Більш того, вони намагалися цю карту опредметнити: саме в «Основі» починаються розмови про спорудження першого українського національного місця пам'яті – могили та пам'ятника Тарасові Шевченку, які сягли свого піку вже на зламі століть³⁸.

Крім своїх авторів подорожував і сам журнал, причому не лише Російською імперією, але й за її межі. Особливо потрібно відзначити, що «Основу» читали в Галичині – її намагалися передплатити місцеві українофіли³⁹, придбати часо-

³⁵ Українцы в Восточной Сибири // Основа. – 1862. – №10. – С.116–117; *Великороссиянин О.ов.* Украинцы в Саратовской губернии // Там же. – 1861. – №9. – С.185–188; *Ефименко П.* О малороссиянах в Оренбургской губернии // Там же. – С.189–193. Хочеться також відзначити присутність серед цих новин повідомлень із Бессарабської області (з Бендер та Кишинева), а також увагу редакції до подій на Кубані. Так, у №11/12 за 1861 р. було видано п'єсу Я.Кухаренка «Чорноморський побит» (с.6–41), у лютому 1862 р. – статтю «Чорноморські козаки» (с.54–60), а у травні 1862 р. – «Вівці і чабани в Чорномор'ї» (с.29–39). Схожий матеріал Ю.Мохрениці стосувався «маловідомої гілки південноросійського племені, яку дехто зараховує до білорусів. Лише димна хата представляє разючу відмінність пінчуків від решти українців, яких так жахає подібне житло» (див.: *Мохреница Ю.* Несколько слов о пинчуках // Там же. – 1862. – №10. – С.125–127). Її автор, полемізуючи зі статтею М.Левченка з першого числа «Основи» за 1861 р., указував, що

«п. Левченко, котрий, очевидно, правильно помістив пінчуків у число русинів, говорить, що «під час визначення народності необхідно звертати увагу на чоловічий та жіночий одяг, головні убори і характер побудов». Мені здається, що під час визначення народності чи не найголовніше місце займає саме наріччя народу, а тому послушайте, як бають пінчуки»

(див.: Там же. – С.125–126).

³⁶ Дудко В. Статті для журналу «Основа» (1861–1862), заборонені цензурою // Київська старовина. – 1997. – №5. – С.76.

³⁷ Як зазначає В.Дудко, «відповідну примітку редакція “Основи” не подала», а у друкованому тексті В.Кулика «фігурують обидві форми – Ворскло і Ворскла» (див.: Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київська старовина. – 1998. – №2. – С.164, 176). В іншому місці журналу редактори закликали до збирання народних назв різних рослин (див.: Приглашение (от директора земледельческой школы и редактора журнала «Сельское хозяйство») // Основа. – 1861. – №5. – С.61 (прим.1)).

³⁸ Див., напр.: Максимович М. Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга // Основа. – 1861. – №6. – С.13–37; *Вэрницький, Корейва В.* Благородное употребление своего имущества // Там же. – №8. – С.103; *Куліш П.* С того світу // Там же. – 1861. – №9. – С.50 (прим.).

³⁹ *Доманицький В.* Лист Ксенофонта Климковича до Марка Вовчка // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1909. – Т.87. – С.100. Цит. за: *Sereda O.* Shaping of a National Identity: Early Ukrainophiles in Austrian Eastern Galicia, 1860–1873: PhD dissertation. – Budapest, 2003. – P.70.

пис можна було у книгарні Ставропігійного інституту⁴⁰, а деякі його матеріали, саме пов'язані з простором, використовувалися в місцевих виданнях. Так, для нашого дослідження важливо, що згадана вище стаття М.Левченка з першого числа «Основи», як видається, стала одним із джерел для нарису «Русини» (1862 р.), можливо, авторства М.Коссака, видавця календаря «Львовянин» і, вірогідно, автора першої етнографічної карти України, доданої до цього ж нарису⁴¹. Відповідно, згадка про Галичину потрапила до оновленої географії програми «Основи» на 1862 р.⁴², а наступного року їй навіть було присвячено кілька статей петербурзького журналу, зокрема з географії⁴³, історії⁴⁴, етнографії⁴⁵ та літератури⁴⁶ русинів, що підсумовувалися бібліографічним покажчиком за 1830–1861 рр.⁴⁷

Крім географії не менш важливим засобом творення української національної території була історія. За два роки існування «Основи» тут з'явилася низка статей, що віднаходили українців та «українську» територію в минулому⁴⁸, а найпродуктивнішим автором, який писав із цього приводу, був М.Костомаров. Саме просторове розташування українців було для нього одним із головних факторів, що відрізняло їх від сусідів на півночі та на сході. Так, у своїх «Думках

⁴⁰ Гординський Я. До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-х рр. XIX ст. // Збірник філологічної секції НТШ. – 1917. – Т.16. – С.169. Цит. за: Sereda O. Shaping of a National Identity... – Р.70.

⁴¹ Русини. Оурыковки выписы из большого до печатания пригтовляющогося исторично-етнографического сочинения // Львовянин: приручный и господарский месяцеслов на рок звычайный 1862. – Л., 1862. – С.91–105 (для порівняння з М.Левченком особливо див. с.91–94). Н.Падюка, яка у своїй статті пише про можливі джерела карти з «Львовянина», перелічує праці П.Шафарика, Я.Головацького та В.Поля, але про можливий вплив статті М.Левченка не згадує (див.: Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.) // Записки Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаника. – 2008. – Вип.1 (16). – С.437). У цьому контексті цікаво, як автор львівського видання, беручи з матеріалу М.Левченка відомості про реалії, що могли бути незнайомими місцевому читачеві, доповнював їх своїми поясненнями. Наприклад, описуючи за М.Левченком, хто такі «степовики», він додавав, що степи – це «рівнини широкі й далекі, котрі тягнуться тими губерніями аж до Чорного моря» (інформація, яка не потрібна була для читачів із Російської імперії, які знали, що собою являє степ).

⁴² Основа. – 1861. – №9. – С.3.

⁴³ Русини // Там же. – 1862. – №1. – С.78–80.

⁴⁴ Русини в 1848 году (памяти Т.Г.Шевченко) // Там же. – №4. – С.1–27. Щодо дискусійності атрибуції цієї, а також статті «Об отношении галицких русинов к соседям (Из Галичины)» Я.Головацькому див.: Дудко В. Яків Головацький і петербурзький журнал «Основа» (1861–1862) // Шашкевичана: Нова серія. – Л.; Вінніпег, 2000. – Вип.3/4. – С.266–267. На думку В.Дудка, автором першої з них був М.Сухомлинов, а другої – І.Лашнюков (див.: Дудко В. Стаття Івана Лашнюкова... – С.371–383).

⁴⁵ Русинське весілля над Збручем // Основа. – 1862. – №4. – С.1–40. Як було зауважено в редакційній примітці:

«Хто ж тепер скаже, що ці народи не рідні між себе? Нехай поляки й німці скільки хочуть пишуть, що галичане – їх одріддя, їх перевертні, їх давній нащадок. Одна мова, одні пісні, одні звичаї в обох народів тільки того не вдарять, хто мови народної не знає, пісень не слухає, звичаями гордує»

(див.: Там же. – С.1). Редакція обіцяла опублікувати цю статтю за кілька місяців до цього із завданням якраз довести ненімецькість галицьких русинів (див.: Там же. – 1861. – №8. – С.106).

⁴⁶ Основа. – 1862. – №7. – С.68–72. Як пише В.Дудко, вірші мали з'явитися ще в лютому числі 1862 р., але через заборону цензорів їх удалося надрукувати лише в липневому і з купюрами (див.: Дудко В. Стаття для журналу «Основа» (1861–1862), заборонені цензурою. – С.78). Про цензурні зміни в остаточному тексті див.: Його ж. Яків Головацький і петербурзький журнал «Основа». – С.263–273.

⁴⁷ Библиографический указатель галицко-русской литературы, составленный Вл. Изм. Межовым // Основа. – 1862. – №6. – С.104.

⁴⁸ Стверджуючи, як, напр., О.Гатцук, що «принаймні, типи даків на Траяновій колоні ясно говорять нам, що в I ст. існував уже цілковито особливий тип великоруса і тип малоруса» // Основа. – 1862. – №5. – С.63.

про федеративні основи в Давній Русі» він цілком у згоді з пануючим тоді в європейській науці географічним детермінізмом твердив, що

«географічна місцевість країни й обставини, під впливом яких склався побут східних слов'ян, виробили надовго в історії російського (“русского” – А.К.) народу поєднання єдності й цілісності землі з роздільністю частин її і зі своєрідністю життя в кожній із цих частин. [...] Російська земля була занадто великою для швидкого творення з себе єдинодержавного тіла; племена, що населяли її, були занадто різновидними, щоби швидко злитися в один народ [...], ані географія, ані клімат цих народів не сприяли зникненню їх народностей. Клімат і якість ґрунту підтримували місцеві особливості. Інших занять, іншого образу життя вимагали поля, населені полянами, родючі й водночас відкриті для нападу іншоплемінників, ніж ліси деревлян і болота дреговичів. Інакше діяв на організм та нахили людини теплий і здоровий клімат уличів, ніж холодний і рівний клімат Ростовської й Суздальської земель, чи вологий клімат батьківщини кривичів. Простори, на яких жили всі ці племена, були занадто великими, а шляхи сполучення занадто довгими і важкопрохідними. Непроглядні ліси, непролазні болота й широкі степи відділяли їх одне від одного. Маса народців мало знала один іншого; кожен складав собі поняття про сусідів або хибні, або ворожі, та надовго живився з ними. Очевидно, взаємна ворожнеча полян і деревлян належить таким віддаленим вікам, що будь-який пошук її слідів у наш час здається маячнею. А між тим і до сьогодні в погляді українця, нащадка полян (чи спадкоємця їх за землею), на свого сусіда поліщука, нащадка деревлян і спадкоємця їх імені, проглядає тінь ворожості. Поліщук для українця або чаклун, який здатний на лиху справу і перетворення людей на вовків, або дурень, якого висміюють у чудних анекдотах. Ще рельєфніше постає в уяві того ж українця литвин (під цим іменем розуміється народ не справді литовський, а білоруський), тобто нащадок кривичів і дреговичів, що позначається в нього під загальним іменем литвина. Земля литовська досі для українця – земля чудес і чародійства, як земля кривська була країною волхвів за Всеслава Полоцького»⁴⁹.

Водночас такий детальний опис території та її населення міг поставити під питання її «українськість». Це, наприклад, становило проблему і для Олександри Куліш, яка в описі своєї подорожі неподалік Ніжина привертала увагу читачів до контрасту між євреями з їх «підозрілим виразом обличчя, дивиться з-під лоба, маленького зросту, з потонулою серед широких плечей головою», що продавали горілку, та «нашими земляками [...] дуже приємної зовнішності, із кошиком, наповненим двома глечиками молока і теплими ще паляницями»⁵⁰; і для Пантелеймона Куліша, який відзначав, що «як пройдеш за

⁴⁹ Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в Древней Руси // Основа. – 1861. – №1. – С.121, 123–124. Більше про географічний детермінізм у працях російських істориків та етнографів див.: Лескинен М. Поляки и финны в российской науке второй половины XIX в. – Москва, 2010. – С.35–150.

⁵⁰ Нечуй-Левицький А. С дороги // Основа. – 1861. – №2. – С.188–197. Див. схожі думки щодо євреїв: Барвинок Г. С Вольни // Там же. – №1. – С.282–292; Нелеста Ф. После поездки на Вольнь // Там же. – 1862. – №9. – С.38–59; Шиманов А. О путешествии по Украине // Там же. – 1862. – №1. – С.76–78.

Київ верстов сто і почнеш ік Волині зближатися, зараз постережеш, що пішла перед тобою одмінна од нашої сторона»⁵¹. Відповідно, інтеграція українців на «їх» землі вела до вилучення з цієї ідентичності «інших»⁵². У 1860-х рр. цими «іншими», у порівнянні з якими можна було визначати власну ідентичність, у тому числі й територіальну, поряд з євреями виступили поляки.

Слід зазначити, що польські дослідники брали активну участь у науковому змаганні за правий берег Дніпра ще з початку XIX ст., зокрема, організовуючи тут численні філологічні, археологічні та етнографічні студії, локалізуючи таким чином Польщу в трикутнику Одра – Західна Двіна – Дніпро⁵³. Відтак у 1860-х рр. українські діячі, що розпочали активну діяльність лише наприкінці 1840-х рр., зіткнулися з уже підготовленим конкурентом. Як обурювався у 1861 р. один з авторів,

«ось перед нами лежить „Elementarz polski dla dzieci polskich obojej płci, wszelkich stanów, plemion i wyznań” J.Bańkowski. [...] У ньому читаємо наступне: судноплавні річки: Вісла, Сян, Німан і Дніпро; визначні міста: Варшава, Вільно, Краків, Львів, Познань, Ковно, Мінськ, Житомир та ін. [...] Знамениті польські громадяни: [...] Костянтин Острозький. І все це здійснюється на очах!»⁵⁴.

Із подібними заявами щодо «польськості» Галичини та Правобережної України на шпальтах «Основи» полемізували М.Костомаров, В.Антонович, Т.Рильський⁵⁵, указуючи, що

«живуть поляки в Україні давно і завжди були чужими для народу, тому що підкорювали його інтереси своїм власним. Поки вони не відречуться від імені польського і від папства, що мертвить усіяке життя, поки не назвуть себе українцями в нашому значенні слова, до тих пір вони будуть, в очах народу, прибульці, іноземці, одним словом – чужі, і долі наші не будуть їх долями»⁵⁶.

Маючи потужного союзника в особі імперської адміністрації, що у цей час почала активно працювати над деполонізацією Південно-Західного

⁵¹ Необачний П. Знайдений на дорозі лист // Основа. – 1861. – №1. – С.233. Сам текст стосувався 1847 р. і поїздки автора через Волинь в Європу.

⁵² Про творення образу «іншого» див., напр.: Нойманн И. Использование «Другого»: образы Востока в формировании европейских идентичностей. – Москва, 2004. – С.70.

⁵³ Остапчук О. Изменение государственных границ как фактор формирования языковой ситуации на Правобережной Украине в конце XVIII – первой половине XIX в. // Горизонтов Л. Регионы и границы Украины в исторической перспективе. – Москва, 2005. – С.91 (прим.124). Як приклади подібних досліджень авторка наводить праці: Giżycki F.K. Rys Ukrainy Zachodniej. – Krzemieniec, 1810; Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. – T.1–3. – Wilno, 1820–1823; Gołębiowski L. Lud polski: jego zwyczaje, zabobony. – Warszawa, 1830; Przezdcki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841.

⁵⁴ Погарський С. Мысли южнорусса // Основа. – 1862. – №7. – С.15.

⁵⁵ Костомаров Н. Правда полякам о Руси (по поводу новой статьи в Revue Contemporaine) // Основа. – 1861. – №10. – С.100–112; Его же. Ответ на выходки газеты Czas и журнала Revue Contemporaine // Там же. – №2. – С.121–135; Антонович В. Моя исповедь // Там же. – 1862. – №1. – С.83–96; Его же. Что об этом думать? Письмо к редактору из Киева // Там же. – 1861. – №7. – С.7–13; Рильский Ф. Несколько слов о дворянах правого берега Днепра // Там же. – №11/12. – С.90–99.

⁵⁶ Кулиш П. Полякам об украинцах // Основа. – 1862. – №2. – С.80–81. Цю статтю передрукувало львівське «Слово» (№80–83 за 1862 р.), що знову ж таки дає змогу говорити про безпосередній вплив «Основи» й на галицьку аудиторію.

краю⁵⁷, українські діячі доволі категорично стверджували, що «хата – наша, і ви в ній – чужі»⁵⁸. Зрештою, як писав М.Костомаров:

«За нашим спільним переконанням, міжнародні суперечки з поляками в наш час мають припинитися і не відновлюватися ніколи. Ані одруження Ягайла, ані Городлянський сейм, ані Люблінський із його політичною унією, ані Брестська церковна унія, ані деулінські, андрусівські, московські договори й ніякі історичні події, що служать польським патріотам доказами прав Польщі на Південно-Західну Русь, у наш вік не мають значення. Про все це можна писати історичні книжки, учені дисертації, читати лекції – багато з цього може знадобитися для картини, драми, повісті, опери [...] але все це рівно не годиться для практичного встановлення міжнародних наших відносин [...] Час, брати поляки, час залишити ваші старі погудки, час усвідомити повну, цілковиту відсутність у наш час усіляких прав польської народності на наш південно-російський (“южнорусский” – А.К.) край»⁵⁹.

Цікаво, що, крім поляків, «Основа» полемізувала навіть із «батьком чеської історіографії», заперечуючи у статті І.Лашнюкова «думку п. Палацького, який дивиться на Україну як на країну, колонізовану польським урядом, а на український народ – як на народ, який не має ані історії, ані легенд, ані навіть визначеного імені»⁶⁰. Останній пункт виглядає дуже важливим, оскільки саме під час цього протистояння з поляками, а також євреями та росіянами, на шпальтах «Основи» вперше відбулася і зміна в українській самоідентифікації. Як стверджував у своїй статті «Дві російські (“русские” – А.К.) народності» М.Костомаров (за визначенням М.Грушевського, «євангелії українського націоналізму»), «Україна, Малоросія, Гетьманщина» – це народні назви, що виникли для відокремлення себе від «Східної Русі» і тепер «мимоволі стали архаїзмами». З іншого боку, він назвав також «вигаданою» та «книжною» назву «південнорусів» («южнорусов» – А.К.), зауважуючи, крім того, що

⁵⁷ Не дивно, що у третьому числі журналу за 1861 р. вийшла стаття голови Київської комісії для розбору давніх актів М.Юзефовича, де він писав:

«Протягом деякого часу в закордонних польських журналах почали з'являтися статті з метою переконати загальну думку Європи, що Західноросійський край, по Дніпро, є краєм польським, і що ім'я русин зовсім не означає російську людину (“русского человека” – А.К.), а є провінційною назвою поляка, як мазур, краков'як, великополянин [...] посягнувши таким чином на історичну й етнографічну правду».

Автор заперечував «політичність» комісії, запевняв у повазі до «польської народності» і «вирішував» питання статистикою: оскільки, за його твердженнями, римо-католиків у цьому краї було тільки 1/11, то «чи справедливо, чи законно і навіть, наважимося сказати, чи розсудливо одинадцятій частці населення домагатися панування своєї народності?» (див.: *Юзефович М.* Объяснение от председателя Киевской комиссии для разбора древних актов // *Основа*. – 1861. – №3. – С.3–8; див. також: *Иванишев Н.* Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной Руси // Там же. – С.9–40).

⁵⁸ *Кулиш П.* Полякам об украинцах. – С.76. Схожим чином у своїй статті для «Колокола» М.Костомаров указував, що «скринька відкривається просто: спірні землі належать ні тим, ні іншим – вони належать тому народу, який здавна їх населяє, населяв і обробляє» (див.: *Украина* (Письмо к издателю «Колокола») // *Колокол*. – 1860. – 15 января. – Л.61. – С.503).

⁵⁹ *Костомаров Н.* Правда полякам о Руси. – С.111–112.

⁶⁰ *Б [И.Лашнюков].* Мнение г. Палацкого о происхождении козаков (в сочинении его: *Dejini narodu Ceskeho, dil. IV, castka I*) // *Основа*. – 1862. – №4. – С.35. Подібним чином в іншому тексті ще один автор полемізував уже з російським сучасником, М.Погодіним, щодо його теорії неавтохтонності малоросів (див.: *Котляревский А.* Были ли малоруссы исконными обитателями полянской земли или пришли из-за Карпат в XIV веке? // Там же. – №10. – С.1–12).

«з усіх назв, які були вигадані для нашого народу, щоб відрізнити його від великоросійського (“великорусского” – А.К.), більше за всіх якось прийняла повне значення назва хохла, але не за своєю етимологією, а за звичкою, з якою засвоїли її великоруси. Принаймні, сказавши хохол, великорус розуміє під цим словом дійсно народний тип. Хохол для великоруса є людиною, що розмовляє відомим наріччям, має відомі прийоми домашнього життя і вдачі, своєрідну народну фізіономію. Дивно було б думати про можливість прийняття цього глузливого прізвиська за серйозну назву народу, – усе одно, якби англієць прізвисько Джона Буля зробив серйозним іменем свого племені. Але зі всіх існуючих прізвиськ і назв це чи не найбільш засвоєне у значенні народної особливості. Не лише великоруси називають південнорусів хохлами, але й останні нерідко вживають цю назву, не підозрюючи вже в ній нічого глузливого; утім, це лише у східному краю простору, заселеного південнорусами. Незасвоєваність її всім південноросійським (“южнорусским” – А.К.) народом не менш його глузливого походження не дозволяє шукати в ньому пристойної назви для народу»⁶¹.

Здається, що саме редакція та автори «Основи» вперше переосмислили традиційно поширене поняття «малорос» і почали систематично замінювати його націоналістичним і вже територіалізованим «українцем». Найяскравіше це засвідчує стаття П.Куліша «Климентій», що вперше побачила світ 1859 р. у журналі «Русская беседа», а у січні 1861 р. була передрукована й у першому числі «Основи» – її автор не просто розширив свій текст, але також послідовно змінив у новому варіанті все «малоросійське» на «українське»⁶². І хоча загалом на шпальтах часопису нарівні з «українським» як синоніми вживалися і «малоросійський» з «південноросійським», можна сказати, що саме «Основа» розпочала запровадження нової політичної української лексики.

Таким чином, головним завданням цієї статті було розглянути матеріали журналу «Основа» під новим кутом, а саме з погляду конструювання національного простору. Картографи вважають, що добра мапа варта тисячі слів, позаяк вона сама не тільки викликає їх появу (як це, можливо, сталося у випадку зі статтею М.Левченка та картою, виданою у Львові), але також породжує сумніви та питання, змушуючи шукати на них відповіді⁶³. Попри те, що в «Основі» так і не з'явилося жодного графічного зображення української національної території, її редактори систематично намагалися створити почуття географічної належності у своїх читачів за допомогою «неманіфестованих ментальних карт» (за Д.Блеком); належності до території, що долала локальні відмінності різних регіонів; більше того, належності до української національної території, яка була населена українцями і належала саме їм, незважаючи на польську та єврейську там присутність. Однак, крім конкурентних національних проєктів, потенційна небезпека таких територіальних послань «Основи» не проходила

⁶¹ Костомаров Н. Две русские народности // Основа. – 1861. – №3. – С.40–41.

⁶² Пор.: Кулиш П. Климентий. Украинский стихотворец времен гетмана Мазепы // Русская беседа. – 1859. – №5. – С.79–140 та Кулиш П. Климентій (поет часів Мазепи) // Основа. – 1861. – №1. – С.159–235. Як пише В.Дудко, такої зміни, порівняно з коректурою, зазнав і текст статті «Поїздка в Україну» (див.: Дудко В. Цензурна купюра у нарисі П.Куліша «Поездка в Україну» (1857) // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Л.; Нью-Йорк, 2000. – С.235).

⁶³ Moretti F. An Atlas of the European Novel, 1800–1900. – London, 1998. – P.4.

непоміченою і цілком усвідомлювалася іншим важливим актором – російською імперською владою. Так, наприклад, 25 лютого 1861 р. товариш обер-прокурора Синоду та статс-секретар імператора С.Урусов писав обер-прокуророві Синоду О.Толстому:

«Такий надзвичайно очікуваний мною день 19 лютого був проведений у Чернігові. Усе пройшло вдало. Малоросійський дух, хоча вельми обережно і вельми хитро проявляється серед народу і поміщиків деяким відчуттям відчуження до всього російського. Існує особливий журнал, який видають, здається, у С.-Петербурзі під назвою “Основа”, за яким треба пильно наглядати; мені говорили, що в одному з номерів кордони Малоросії окреслено доволі широко»⁶⁴.

Звичайно, від подібного окреслення національної території до моменту її фактичного освоєння та привласнення було ще далеко, але зважаючи на вплив, що його справила «Основа» на наступних діячів українського національного руху, величезне значення подібних описів, завдяки яким і було сконструйовано існування української нації не лише у часі, але й у просторі, публікації у цьому часопису відіграли роль, яку не варто недооцінювати.

⁶⁴ Записки отдела рукописей Всесоюзной библиотеки им. В.Ленина. – Москва, 1939. – Вып.5: Т.Г.Шевченко. – С.26. Напевне, таку реакцію викликала згадувана вище (посилання 14) стаття М.Левченка «Места жительства и местные названия русинов в настоящее время» з першого числа «Основи» за 1861 р.

The article suggests to analyse the publications of the “Osnova” journal in the light of the so called new spatial history. It argues that the editor and the authors of the journal were actively pursuing the aim of constructing Ukrainian national territory by turning the attention of its readers to the “spatial problems”, such as the exploration of the territory supposedly inhabited by the Ukrainian nation, promoting of national tourism, or creating the first Ukrainian national lieux de mémoire. By emphasising this activity of “Osnova’s” activists, the author tries to bring attention to the spatial dimension of nationalism, usually ignored in the studies of nationalism.

